

KÖVECSESE ZOLTÁN–BENCZES RÉKA:
Kognitív nyelvészet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010. (256 lap)*

KÖVECSESE ZOLTÁN és BENCZES RÉKA Kognitív nyelvészet című könyve, ahogyan a szerzők is jelzik: „az első átfogó magyar bevezetés a kognitív nyelvészetbe” (11). KÖVECSESE ZOLTÁNNak 2005-ben jelent meg A metafora című munkája, amely — mint azt alcíme is mutatja: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe — szintén a kognitív nyelvészet keretei között vizsgálódik. A szerzőpáros Kognitív nyelvészet című könyve azonban célját tekintve teljesen más jellegű. Nem egy specifikus kérdéssel foglalkozik, hanem egészében igyekszik bemutatni a kognitív tudományok értelmezése szerint az emberi megismerés, gondolkodás, nyelvhasználat kérdéseit, melyek, mint a könyvet elolvasva kiderül, igazán szét sem választhatók egymástól.

Ugyan a hazai nyelvészek között is egyre több művelője van a kognitív nyelvészetnek, ennek eredményeit összegző munka ez ideig nem született. Ez a tény nyilvánvalóan összefüggésben van azzal is, hogy a magukat a diszciplína művelőinek vélő kutatók nem értenek egyet a kognitív nyelvészet számos kérdésében. A legjelentősebb ilyen szembenállás a modularista és a holista felfogás között van, mely — ha nyelvészeti kérdésként kezeljük — a nyelvi képesség és az egyéb kognitív képességek viszonyát egymásnak ellentmondóan magyarázó elméletként tűnik fel. Ugyanakkor érdemes lehet szem előtt tartanunk azt a nézőpontot is, mely szerint a kognitív nyelvészek nagy részénél nem az az elsőrendű

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

kérdés, hogy a megismerési folyamat(ka)t moduláris, avagy holisztikus szerveződésűnek kell-e tekintenünk. Mindenesetre, ha a jelen kötet tárgyának név- és tárgymutatójában kikeressük a holizmus és modularitás fogalmakat, akkor azt láthatjuk, hogy ezt a kérdést több más problémával együtt az objektivista, illetve az experiencialista szemlélet ütköztetése keretében tárgyalják a szerzők, akik szerint a holizmus az objektivista, a modularitás pedig az experiencialista szemlélet jellemzője. Az objektivista nézőpont szerint a körülöttünk lévő valóság tőlünk független struktúrával rendelkezik, az elménkben lévő fogalmi rendszer pedig ezeknek az objektív reáliáknak a reprezentációja, míg az experiencialista álláspont képviselői azt vallják, hogy nincs a körülöttünk lévő világnak tőlünk független struktúrája, azt voltaképpen elménk hozza létre a különböző kognitív folyamatok által.

KÖVECSES ZOLTÁN és BENCZES RÉKA könyve igen gazdag külföldi és hazai szakirodalmat dolgoz fel, s alapvetően jól strukturálja azt a széles ismeretanyagot, amit a szerzők szerint a kognitív nyelvészet iránt érdeklődőknek tudni érdemes. Mint első átfogó magyar nyelvű bevezetés a kognitív nyelvészetbe célul tűzi ki azt a feladatot is, hogy kialakítsa a magyar kognitív nyelvészet terminológiáját. Ennek nehézségét az adja, hogy a könyv számos fejezetének alapul szolgáló idegen nyelvű szakirodalom több szakkifejezésének vagy egyáltalán nem volt eddig magyar megfelelője, vagy pedig általánosan elfogadott magyar terminusról nem beszélhetünk. Ezeket betűrendbe szedve a kötet végén lévő kis terminológiai szótárban tekinthetjük át, amelyben a magyar kifejezések mellett zárójelben az angol megfelelőiket is megtaláljuk. A munka a tekintélyes mennyiségű külföldi szakirodalmon túl igyekszik számba venni és egységes keretbe fogni a magyar kognitív nyelvészeti munkákat is.

A kötet tizennégy fejezeten keresztül tárgyalja az alapvető emberi megismerési folyamatokat, az ezen keresztül létrejövő jelentést, az ezeket befolyásoló tényezőket, s értelmezi mindezek között az emberi nyelv és kultúra szerepét.

A könyv jelentős része foglalkozik olyan kérdésekkel, melyek előkerültek KÖVECSES fentebb említett korábbi munkájában is, és számos abban szereplő metafora (sok közülük már LAKOFF és JOHNSON *Metaphors We Live By* című nevezetes munkája óta közismert) itt is szerepel, s több fejezetben is remek példanyagul szolgál, így például A SZERELEM UTAZÁS, AZ ÉRVELÉS EGY ÉPÜLET és A DÜHÖS EMBER EGY NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY metaforák.

A metaforák értelmezése a kognitív nyelvészet központi kérdése, hiszen a problémakör is az emberi megismerés, gondolkodás szélesebb keretébe illeszkedik, de ebben a munkában nem csak a metaforizáció kérdései kerülnek elő.

Az első fejezet a jelentés általános kérdéseivel foglalkozik, s ebben — majd több későbbi fejezetben is — két vagy több konkurens elméletet ütköztetnek a szerzők, s később példákkal alátámasztva indokolják egyik vagy másik nézőpont elfogadását. Az első fejezetben (A jelentésalkotás elmélete: 13–23) a két rivális

elmélet a jelentés már említett objektivista avagy experiencialista felfogása. A második (Kategorizáció: versengő elméletek és nyelvi relativitás: 25–38) és harmadik (A kategorizáció különböző szintjei: 41–48) fejezetben a kategorizációval, az emberi megismerés alapkövével ismerkedhetünk meg. Ezek kezelésére, a kategóriákba történő besorolásra ismét több elméleti megközelítést is bemutatnak (a klasszikus és példaalapú modellt, valamint a prototípuselméletet) melyek közül a prototípuselvű kategorizáció tűnik a legelfogadhatóbbnak. A prototípuselvű kategorizáció elmélete szerint az egyes kategóriáknak nincsenek merev határai. Vannak jó és kevésbé jó képviselői, attól függően, hogy mennyire hasonlítanak a prototípusra, mely köré az adott kategória szerveződik. Az ezen az alapon szerveződő struktúrákat nem szükséges és elégséges feltételek tartják össze, hanem a családi hasonlóság elve. Azaz nincsenek egyértelmű közös tulajdonságok egy kategórián belül, ehelyett olyanok vannak, melyek megegyeznek a kategória bizonyos tagjai között, s minél több ilyen tulajdonság van, annál jobb képviselője az adott elem a kategóriának.

A kategóriák létrehozása, hierarchizálása s a minket körülvevő világ objektumainak ezek valamelyikébe való besorolása nem ad elégséges feltételt a jelentéshez s világról alkotott tudásunkhoz, ugyanis a tudásunk jelentős része úgynevezett fogalmi keretekre épül. Ezek a fogalmi keretek olyan felépített mentális reprezentációk, melyek a világról szerzett tapasztalatainkat strukturálják. A fogalmi keretek segítségével ugyanakkor számot adhatunk a „nem szótári jelentésről” is. A fogalmi keret fogalmát használva értelmezhetjük a metonimikus jelentésátvitelt is (pl. *Napóleon csatát veszített Waterloonál*), hiszen ez nem más, „mint fogalmi kereten belüli megfelelés”: az irányító az irányított helyett (Napóleon szerepel a teljes francia hadsereg helyett), melyek ugyanazon fogalmi keret, az irányítás alá tartoznak. A metonimikus jelentésátvitel részletes ismeretéhez azonban túl kell lépni a szigorúan kognitív értelmezésen, ugyanis a metonímia egyben kulturális jelenség is. Éppen ennek köszönhető számos sztereotipikus előítéletünk a hétköznapi életben is, így például az a jelenség is, hogy ha egy bizonyos típusú repülőgép lezuhan, akkor — még ha az alapvetően egy igen biztonságos konstrukció is — az emberek kerülni fogják utazásaik során ezt a típust.

A könyv következő négy fejezete a metaforával foglalkozik, melynek legfontosabb különbsége a metonímiához képest az, hogy míg utóbbi egy fogalmi kereten belüli (szomszédosság elve), addig a metafora két fogalmi keret közötti kapcsolaton (korrelációk) alapul. A metafora esetében a többjelentés egy cél és egy forrástartomány megfelelése révén jön létre, mely megfelelés alapját vagy a tartományok közötti hasonlóság, vagy pedig saját testi tapasztalataink képezik. A két tartománynak azonban nem minden tényezőjét aknázzuk ki a metaforikus nyelvi kifejezések esetében.

A metafora fogalmán és tényezőin túl azt is megtudhatjuk, hogy ahogyan a metonímia, úgy a metafora sem fogható fel csupán nyelvi képződményként, hi-

szen a metafora kognitív megközelítésben igen összetett jelenség, melyet befolyásolnak az agyunkban lévő idegi kapcsolatok, a nyelv, a kultúra, mely körülvesz bennünket, valamint a testünkkel kapcsolatos tapasztalataink. Ezen tényezők közül egy egész fejezetet szentelnek a szerzők a metaforák és a kultúra kapcsolatának.

A metaforák és a testi tapasztalatok kapcsolata azt sugallja, hogy a fogalmi metaforáinknak azonosaknak kell lenniük, hiszen az emberi test felépítése alapvetően azonos, a világ bármely részén élőkét vizsgáljuk is. Metaforáink ennek ellenére mégsem minden esetben univerzálisak, sőt nem csupán az egyes kultúrák között, hanem kultúrákon belül is jelentős eltéréseket mutatnak. Persze fontos azt is hangsúlyozni, hogy csak bizonyos metaforák mutatnak variálódást, ugyanis vannak úgynevezett univerzális fogalmi metaforáink, melyet nem befolyásol a kulturális diverzitás. Ilyenek legtöbb esetben a generikus metaforák, mint például a **BOLDOGSÁG FENT VAN** metafora is. Ezek legtöbbször éppen a már említett testi tapasztalatokkal függenek össze (e példa esetében ez a testi tapasztalat a fizikai aktivitás — rendszerint jellemző az emberre ugyanis, hogy örömeit inkább felállva, akár ugrándozva éli meg). A metaforák jelentős része azonban variálódik a kultúrák között, de akár egy adott kultúrán belül is. A kognitív szakirodalomban igen gyakran bemutatott a **DÜHÖS EMBER EGY NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY** metafora a kongruens metaforák közé tartozik. Megléte tekintve egyetemesnek tekinthetjük, hiszen a legtöbb kultúrában fellelhető. Azonban ez a fogalmi metafora csupán egy azonos generikus sémát ad, „amelyet aztán a különböző nyelvek/kultúrák eltérően töltenek meg tartalommal” (97). A kínai kultúrában például a düh metafora a csi energiával van kapcsolatban: ennek a felgyülemzése fejt ki a nyomást a testre. Itt tehát egy olyan elemmel kombinálódik, illetve specifikálódik a metafora, ami az adott kultúrának, filozófiának szerves része. Vannak természetesen ezeken túl olyan metaforák is, amelyek csak az adott kultúrára jellemzőek. A kulturális eltérések azonban nemcsak a metaforák használatában okozhatnak eltéréseket. A szerzőpáros HEINE és munkatársai nyomán rámutat, hogy a térszerkezet kezelésében is jelentős eltérések lehetnek az egyes kultúrák között, holott ez esetben is azonos viszonyítási pontot használunk földrajzi és kulturális hovatartozástól függetlenül: a testünket. Ám ezt a viszonyítási pontot másképpen használjuk, hiszen a test régióit és éppen ezzel összefüggésben az azt körülvevő teret is másképpen osztjuk fel, azaz másképpen konceptualizáljuk a térbeli viszonyokat.

A metaforák közötti különbségek azonban, mint fentebb is volt róla szó, egy kultúrán belül is megjelenhetnek, melynek lehetnek társadalmi, regionális vagy akár szubkulturális okai is. Csak egy egészen hétköznapi példánál maradva: „A férfiak és a nők például nem egyformán beszélnek saját magukról és az ellenkező nemről” (102). Rendszerint használunk ugyanis olyan fogalmi metaforákat ezekben az esetekben, amelyeknél a forrástartomány valamilyen állat, ez azon-

ban többek között nemi hovatartozásunktól függően is variálódik. Például a férfiak gyakran használják az ellenkező nemre A NŐK (APRÓ TERMETŰ) SZŐRÖS ÁLLATOK (pl. *nyuszi, cica, mókus*), míg a nők a férfiakra A FÉRFIAK NAGY SZŐRÖS ÁLLATOK (pl. *maci*) metaforákat.

Végezetül a metaforák és a kulturális tényezők összefüggése kapcsán arról érdemes még szólni, hogy mi okozza a metaforák kultúrától függő variálódását. A könyv alapvetően két fő okot nevez meg: az egyik az „eltérő tapasztalás”, a másik pedig az „eltérő kognitív preferencia” (utóbbi szerint a metaforákat generáló kognitív folyamatok is eltérhetnek egymástól). Ezek az okok pedig függenek a konkrét fizikai környezettől, a történelmi előzményektől, de még az egyén személyes tapasztalataitól is, éppen ezért e tényezők természetszerűleg időben sem állandóak.

A kognitív nyelvészeti kutatásokban nem véletlenül szerepelnek kiemelt helyen a metaforák. A metaforikus gondolkodás ugyanis általános emberi sajátosság, éppen ezért ezt az aspektust a jelentés és gondolkodás kapcsolatának vizsgálatakor sem szabad figyelmen kívül hagyni. Egy egész fejezet foglalkozik ennek a vizsgálatával (Jelentés és gondolkodás: 115–131). Többek között olyan kérdéseket boncolgatva, hogy az úgynevezett „halott metaforák” valóban halottak-e. Azaz beszédünk során már valóban szó szerint értelmezzük ezeket, és nem segíti a megértést a metaforikus leképezésre való támaszkodás, vagy éppen ellenkezőleg? Olyan kísérleteket végeztek többek között ennek vizsgálatára, melyekben azt nézték meg, hogy az idővel kapcsolatos angol *forward* jelentését hogyan befolyásolja az, hogy a megkérdezett éppen mozgásban van-e vagy sem (itt AZ IDŐ MŰLÁSA A MEGFIGYELŐ MOZGÁSA metaforával szemben AZ IDŐ MŰLÁSA EGY TÁRGY MOZGÁSA metafora érvényesülését vizsgálták a *forward* 'előre' konvencionizálódott jelentésében). A kutatás eredménye szerint a megkérdezettek aktuális mozgásállapota befolyással van a *forward* jelentésére, hiszen az éppen vonaton utazó válaszadók AZ IDŐ MŰLÁSA A MEGFIGYELŐ MOZGÁSA metaforát alkalmazták. Így arra a kérdésre, hogy „ha egy jövő szerdai megbeszélést két nappal *előrébb* kell tenni, akkor melyik napon lesz végül megtartva a találkozó?” (118) kérdésre a vonaton utazók rendre a péntek választ adták (a megfigyelt mozog az időben).

A metaforákkal foglalkozó utolsó fejezetben tárgyaltak már nem szigorúan a metaforák értelmezésére vonatkoznak, hiszen a képi sémák legalább annyira kapcsolódnak a már az egyik korábbi fejezetben tárgyalt kategorizáció kérdéséhez. A képi sémák ugyanis az érzékelésnek elengedhetetlen mintái, ezek a minták strukturálják a tudásunk jelentős részét. Ezek alapvetően fizikai tapasztalatainkra mennek vissza. Például a CENTRUM–PERIFÉRIA képi séma is testi tapasztalatainkon alapul, hiszen saját testünk esetében is megkülönböztetünk egy centrális részt: törzsünket, és a kevésbé fontos perifériát: a végtagokat. A szerzők szerint ez a képi séma van „az olyan kifejezés háttérben is, mint *központi*

kérdés” (135). Csak néhányat megemlítve a legfontosabb sémák közül: A TARTÁLY, CENTRUM–PERIFÉRIA, KAPCSOLAT, KIINDULÓPONT–ÚT–CÉL.

A jelentésalkotásban azonban a már eddig említettek mellett az alternatív konceptualizációnak is fontos szerep jut. Ennek révén érthetjük meg azt, hogyan lehet ugyanazon szituációt különféleképpen értelmezni (a *fa alatt* jelentése nem ugyanaz, ha egy személyről vagy ha kincsről van szó).

A 11. és 12. fejezetben (Mentális terek: 159–172, Fogalmi integráció: 173–191) a már eddig is tárgyalt jelentés folyamatának részletesebb megismerésén túl olyan nyelvi kérdésekre kaphatunk adekvát választ a kognitív nyelvészet keretei között, melyek bizonyos tekintetben igen problematikusnak tekinthetők, s az eddigi fejezetekben tárgyalt apparátus segítségével nehezen vagy egyáltalán nem értelmezhetőek. Többek között a szemantikai anomáliák, a referenciális kétértelműség vagy a feltételes mód használata tartoznak ide. Ezen nyelvi problémák értelmezésben pedig a mentálistér-elmélet ad fogódzót. A mentális tereket mindig az adott kommunikációs szituáció hozza létre. Éppen ezért ebben az értelmezésben nem beszélhetünk előre rögzített jelentésről, hiszen azt beszéd közben hozzuk létre a mentális tereket létrehozó/aktiváló úgynevezett térépítő elemek segítségével. A leggyakoribb ilyen térépítő elemek az időhatározó-szók, de természetesen rengeteg más elem is betöltheti a térépítő funkciót, így például a mondat elején szereplő *Mi lenne ha...* a feltételezés mentális terét hozza létre. A *Tegnap találkoztam Zsuzsival* mondatban a *tegnap* időhatározó-szó mint térépítő elem létrehozza az alaptérhez (az adott beszédhelyzet) képest egy múltbeli idő (a tegnap) mentális terét, ahol a közlő találkozott a mondatban említett személlyel. A példánál maradva: a *Mi lenne, ha találkoznék Zsuzsival* mondat pedig az előzővel azonos alaptérhez képest a feltételezés mentális terét hozza létre, melyben a beszélő találkozik Zsuzsival. Azért szerencsés a mentálistér-elméletet alkalmazni a jelentés vizsgálatában, mert segítségével a megértés folyamata lépésről lépésre követhetővé válik. S éppen ezért rejlik ebben az elméletben például a szemantikai anomáliák feloldásának kulcsa. Nézzük példának a következő mondatot: *A fényképen a kék szemű lánynak zöld a szeme*. Ezt az ellentmondást könnyedén feloldhatjuk, ha két mentális teret feltételezünk: az Alapteret és a Fénykép teret. Ebben az értelmezésben az egyik térben lévő „entitás elnevezését használhatjuk arra, hogy a másik térben lévő megfelelőjére utalhassunk” (168).

A fogalmi integráció elmélete ennél is továbbmegy egy lépéssel. Erről ugyanis akkor beszélhetünk, ha a mentális terek között az egyszerű megfeleléseken túl a terek bizonyos elemeinek integrálódása is megjelenik. Az elmélet előzményének tekinthető a fogalmimetafora-elmélet, azonban itt nem csupán két, hanem sokkal több tartomány vesz részt a jelentésképzésben. A modell a legtöbb esetben négy teret alkalmaz: két bemeneti teret (melyeknek bizonyos elemei hozzájárulnak egy új, integrált tér létrejöttéhez), egy integrált teret és egy a fogalmi integrációt segítő generikus teret.

Az utolsó előtti fejezetben (Kognitív nyelvtan: 193–212) a szerzők amellett érvelnek, hogy az eddig bemutatott kognitív folyamatok a nyelvtanban is jelen vannak. Így például prototípuselvű kategorizáció működik a nyelvtani kategóriák (például a szófajok) esetében. Ennek révén magyarázhatók az eddigi nyelvtanokban a besorolási problémák, hiszen ahogy más prototípuselven szerveződő kategóriánál, úgy itt is vannak a kategóriának „jobb és kevésbé jó képviselői” (194). A főnév kategóriája esetében az *asztal* sokkal jobb képviselő, mint például az *összeomlás*. A teljesség igénye nélkül a másik fontos kérdés a nyelvtan tekintetében a jelentés kérdését illető kompozicionalitás elve. Ezen elv szerint „a kifejezés vagy a mondat jelentésének egésze az elemek jelentésének összességéből áll, annak függvényében, hogy milyen szerepet töltenek be az egyes elemek az adott grammatikai struktúrában” (209). A kognitív megközelítés ennek azonban csak a lazább értelmezését fogadja el, miszerint az elemek valóban hozzájárulnak a jelentéshez, de nem határozzák meg kizárólagosan azt, ugyanis ha úgy lenne, akkor nem lehetne értelmezni az idiómákat, és például a figuratív nyelvhasználatnak sem lenne értelme. Innen nézve pedig a nyelv szigorú szabályszerű volta is megcáfoltnak látszik.

A könyv utolsó fejezetében (Jelentésalkotás, nyelv, kultúra: 213–221) a kognitív nyelvészet (megelőző fejezetekben is tárgyalt) főbb kérdéseit és már az eddigiekből is kitűnő válaszokat olvashatjuk még egyszer összegezve.

A könyvről általában elmondható, hogy igen jól strukturált, nyelvezete jól érthető, sőt kifejezetten didaktikus, egyedül néhány ábránál tűnik úgy, hogy sokkal bonyolultabb, mint az a nyelvi struktúra, amit szemléltetni hivatott. A didaktikusság benyomását erősíti a munka szerkesztésmódja is. Minden fejezet végén összegezve maximum egy oldal terjedelemben olvashatjuk az adott rész legfontosabb problémáit, kiválóan tömörítve. Ez nagyban segíti a memorizálást, de a későbbi újraolvasásban is nagyon hasznosnak bizonyul. A könyv tankönyvként való felhasználását segíti ezen túl a végén található fogalomtár, a bőséges és szemléletes példaanyag. Mindenképpen megemlítendő a részletes bibliográfia, amely ugyan nincs tematizálva, csupán a magyar és idegen nyelvű szakirodalom van különválasztva. Igen hasznos továbbá a név- és tárgymutató, valamint a metafora- és metonímiatudató is. Éppen ezért ajánlható kézikönyvként a kognitív nyelvészet iránt érdeklődőknek is.

NAGY ZOLTÁN KRISZTIÁN